

Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

На правах рукопису

УДК [371.134+37(07)](043.3)

ДЗЮБЕНКО ІРИНА АНАТОЛІВНА

**ФОРМУВАННЯ ПІЗНАВАЛЬНО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ
КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ
ДИСЦИПЛІН ПЕДАГОГІЧНОГО ЦИКЛУ**

13.00.04 – теорія і методика професійної освіти

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:

Тетяна Дмитрівна Кочубей

доктор педагогічних наук, професор

Умань – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ПІЗНАВАЛЬНО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ	11
1.1. Компетентнісний підхід – провідний методологічний підхід професійної підготовки майбутніх учителів.....	11
1.2. Сутнісна характеристика ключових понять дослідження.....	28
1.3. Структурно-компонентний склад пізнавально-інтелектуальної компетентності студентів ВНЗ.....	42
Висновки до першого розділу	72
РОЗДІЛ 2. СТАН СФОРМОВАНOSTІ ПІЗНАВАЛЬНО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ	76
2.1. Аналіз стану формування пізнавально-інтелектуальної компетентності майбутніх учителів у процесі педагогічної підготовки.....	76
2.2. Діагностика рівнів сформованості пізнавально-інтелектуальної компетентності майбутніх учителів у процесі вивчення дисциплін педагогічного циклу.....	92
Висновки до другого розділу	125
РОЗДІЛ 3. МОДЕЛЬ ТА ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПІЗНАВАЛЬНО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІН ПЕДАГОГІЧНОГО ЦИКЛУ ТА ЇХ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА	129
3.1. Обґрунтування моделі формування пізнавально-інтелектуальної компетентності майбутніх учителів у процесі вивчення дисциплін педагогічного циклу.....	129
3.2. Педагогічні умови реалізації моделі формування пізнавально-інтелектуальної компетентності майбутніх учителів у процесі вивчення дисциплін педагогічного циклу.....	144
3.3. Реалізація педагогічних умов формування пізнавально-інтелектуальної компетентності майбутніх учителів.....	162
3.4. Аналіз результатів формувального етапу дослідно-експериментальної роботи.....	180
Висновки до третього розділу	194
ВИСНОВКИ	199
ДОДАТКИ	205
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	269

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Реформування вищої школи у контексті концепції особистісно зорієнтованої освіти вимагає поглиблення психолого-педагогічної складової підготовки майбутніх учителів, розвитку їхніх особистісних якостей, пізнавально-інтелектуальних та творчих здібностей, структурованості професійних знань, умінь, навичок, компетентностей та компетенцій, цінностей і мотивів, що потребує посилення ролі дисциплін педагогічного циклу у процесі становлення майбутніх фахівців. Одним із шляхів оновлення змісту вищої педагогічної освіти, узгодження його із сучасними потребами інтеграції до європейського та світового освітнього простору є реалізація компетентнісного підходу, спрямованого на особистісну самореалізацію студента, зокрема на формування його пізнавально-інтелектуальної компетентності.

Державні документи – Конституція України, Закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про вищу освіту» – у своїх провідних положеннях одним із завдань освіти проголошують розвиток особистості, її інтелектуальних здібностей, здатності реалізувати себе у професійній діяльності, підтверджуючи те, що процес становлення особистості майбутнього педагога відбувається завдяки формуванню високого рівня пізнавально-інтелектуальної компетентності.

Таке завдання можна розв'язати лише через використання особистісно зорієнтованих педагогічних технологій навчання у єдиному освітньому просторі, де майбутній учитель без перешкод зможе налагодити міжособистісні контакти, застосовуючи свої інтелектуальні і пізнавальні здібності, цінності та пріоритети, а також обмінюватись інформацією і досвідом, удосконалювати свій фаховий рівень протягом усього життя.

Аналіз науково-методичних видань, психолого-педагогічної, навчально-методичної літератури з досліджуваної проблеми свідчить про її наявне наукове підґрунтя з філософії сучасної освіти, її методологічної основи (В. Андрущенко, С. Гончаренко, І. Зязюн, В. Кремень, С. Кримський

та ін.); теорії розвитку педагогічної освіти в Україні (А. Алексюк, Г. Корнетов, Т. Кочубей, О. Мороз, М. Фіцула, Б. Шиян та ін.). Цінними є науково-теоретичні та практичні напрацювання в галузі педагогіки вищої школи з окремих питань забезпечення особистісно зорієнтованої освіти (О. Браславська, В. Буряк, Н. Кічук, В. Коваль, О. Кондаков, В. Краєвський, О. Овчарук, І. Підласий, О. Пометун, Є. Починок, В. Семиченко, А. Хуторський, В. Чайка, С. Шишов та ін.); психолого-педагогічних основ професійного розвитку особистості (Н. Абашкіна, О. Глузман, А. Грітченко, С. Єлканов, І. Кон, В. Луговий, А. Маркова, М. Мартинюк, С. Максименко, М. Михальченко, І. Підласий, С. Совгіра, С. Шандрук, Т. Яцула та ін.); формування пізнавальної активності, інтелектуальних здібностей, пізнавально-інтелектуальної компетентності у майбутніх учителів (Є. Антоненко, Н. Бібік, В. Завіна, О. Комар, О. Овчарук, О. Пометун, П. Підкасистий, О. Савченко, Г. Щукіна та ін.); формування компетентності на базі дисциплін педагогічного циклу (М. Артюшина, Н. Білоцерківська, Т. Поясок та ін.); реалізації компетентнісного підходу (Н. Бібік, О. Овчарук та О. Савченко) тощо. Останніми роками зріс інтерес до пізнавальної компетентності фінських учених (Р. Віман, П. Миттер, Л. Крокфорс, К. Стенберг, А. Тоом та ін.), німецькі ж учені (Ф. Вайнер, Е. Кліме, В. Попп, Г. Хайдеггер, Х. Хінтерхубер та ін.) віддають перевагу інтелектуальній компетентності.

Аналіз наукової літератури дозволяє стверджувати про недостатнє дослідження проблеми формування пізнавально-інтелектуальної компетентності майбутніх учителів у процесі вивчення дисциплін педагогічного циклу, а також про наявність суперечностей між:

– зрослими вимогами суспільства до якості підготовки вчителів та недостатньою їхньою професійною підготовленістю до активної освітньої діяльності;

– важливістю формування пізнавально-інтелектуальної компетентності майбутніх учителів та недостатньою розробленістю науково-методичних засад її формування в педагогічних вищих навчальних закладах;

– потребою суспільства у творчих, високоінтелектуальних педагогах і реальним станом готовності випускників вищих педагогічних навчальних закладів до здійснення професійної діяльності в умовах освітнього середовища.

Актуальність теми, недостатнє дослідження її у педагогічній науці, зазначені суперечності обумовили вибір теми дисертації: **«Формування пізнавально-інтелектуальної компетентності майбутніх учителів у процесі вивчення дисциплін педагогічного циклу».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана згідно з темою «Формування компетентного вчителя в умовах освітнього середовища вищого навчального закладу» Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (державний реєстраційний № 0111U007536). Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 8 від 22 березня 2010 року) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень із педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 2 від 30 березня 2010 року).

Мета дослідження – на основі теоретичного аналізу досліджуваної проблеми та вивчення освітньої практики обґрунтувати модель та педагогічні умови формування пізнавально-інтелектуальної компетентності майбутніх учителів у процесі вивчення дисциплін педагогічного циклу й експериментально їх перевірити.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що ефективність процесу формування пізнавально-інтелектуальної компетентності майбутніх учителів у процесі вивчення дисциплін педагогічного циклу у вищих закладах освіти підвищується за реалізації таких педагогічних умов:

- формування у студентів мотиваційно-позитивного ставлення до майбутньої професії;
- удосконалення змісту дисциплін педагогічного циклу задля розвитку когнітивної сфери студентів, збагачення їхнього досвіду творчою діяльністю;
- оволодіння студентами педагогічного вищого навчального закладу технологіями інноваційного та інтерактивного навчання.

Відповідно до мети і гіпотези визначено **завдання дослідження:**

1. На основі аналізу стану досліджуваної проблеми уточнити сутність ключових понять дослідження: «компетентність», «пізнавально-інтелектуальна компетентність», «формування пізнавально-інтелектуальної компетентності майбутніх учителів».

2. Визначити критерії, показники та схарактеризувати рівні сформованості пізнавально-інтелектуальної компетентності майбутніх учителів у процесі вивчення дисциплін педагогічного циклу.

3. Розробити й апробувати модель формування пізнавально-інтелектуальної компетентності майбутніх учителів у процесі вивчення педагогічних дисциплін.

4. Обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови формування пізнавально-інтелектуальної компетентності майбутніх учителів у процесі вивчення дисциплін педагогічного циклу.

Об'єкт дослідження – процес професійної підготовки майбутніх учителів у вищих навчальних закладах.

Предмет дослідження – педагогічні умови формування пізнавально-інтелектуальної компетентності майбутніх учителів у процесі вивчення дисциплін педагогічного циклу.

Для досягнення поставленої мети, розв'язання завдань і перевірки гіпотези було використано такі взаємопов'язані **методи дослідження:**

теоретичні – аналіз, синтез, систематизація філософської, психолого-педагогічної, науково-методичної літератури з проблеми дослідження, порівняння, систематизація, зіставлення та узагальнення здобутої інформації

для розкриття сутнісних характеристик ключових понять дослідження, моделювання – для розроблення моделі формування пізнавально-інтелектуальної компетентності майбутніх учителів у процесі вивчення дисциплін педагогічного циклу;

емпіричні – анкетування, бесіди, інтерв'ю, застосування методик, спостереження за навчально-виховним процесом, педагогічний експеримент (констатувальний і формувальний) для вивчення стану сформованості пізнавально-інтелектуальної компетентності майбутніх учителів у процесі вивчення дисциплін педагогічного циклу та визначення ефективності дослідницько-експериментальної роботи;

статистичні – для перевірки статичної значущості одержаних емпіричних даних.

Експериментальна база дослідження. Експериментальні дослідження проводилися на базі Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського, Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. На різних етапах дослідження в експериментальній роботі брали участь 455 студентів та 53 викладачі.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

– *уперше* обґрунтовано педагогічні умови формування пізнавально-інтелектуальної компетентності майбутніх учителів у процесі вивчення дисциплін педагогічного циклу (формування у студентів мотиваційно-позитивного ставлення до майбутньої професії; удосконалення змісту дисциплін педагогічного циклу задля розвитку когнітивної сфери студентів, збагачення їхнього досвіду творчою діяльністю; оволодіння студентами педагогічного вищого навчального закладу технологіями інноваційного та інтерактивного навчання); розроблено модель формування пізнавально-інтелектуальної компетентності майбутніх учителів у процесі вивчення

дисциплін педагогічного циклу, яка розгортається за вектором «мета – результат», інтегрує мету, суб'єктів взаємодії, зміст педагогічних дисциплін, форми, методи і технології навчання, педагогічні умови, критерії, показники та рівні сформованості пізнавально-інтелектуальної компетентності, очікуваний результат;

– *уточнено* сутність ключових понять дослідження «компетентність», «пізнавально-інтелектуальна компетентність» (сукупність теоретичних знань, практичних умінь, навичок, досвіду, особистісних якостей вчителя, що дозволяють здійснювати пошукову, евристичну діяльність, самостійно здобувати нові знання, аналізувати діяльність учасників навчально-виховного процесу, приймати відповідні рішення); «формування пізнавально-інтелектуальної компетентності майбутніх учителів» (цілеспрямований процес розвитку власних здібностей, творчого потенціалу, особистісних властивостей та якостей, які дають змогу брати участь у педагогічному процесі); критерії (пізнавально-мотиваційний, інтелектуальний, діяльнісно-творчий), показники та рівні сформованості пізнавально-інтелектуальної компетентності студентів (високий, середній, низький);

– *подальшого розвитку* набули зміст, форми і методи формування пізнавально-інтелектуальної компетентності майбутніх учителів у процесі вивчення дисциплін педагогічного циклу.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробці та впровадженні у процес професійної підготовки майбутніх учителів діагностичного інструментарію для визначення рівнів сформованості їхньої пізнавально-інтелектуальної компетентності; систематизації та доповненні змістовими модулями навчального матеріалу дисциплін «Педагогіка», «Основи педагогічної майстерності», «Методика виховної роботи», «Методика виховної роботи в літніх оздоровчих таборах (ЛОТ)»; підготовці методичних рекомендацій для викладачів з формування пізнавально-інтелектуальної компетентності майбутніх учителів у процесі вивчення дисциплін педагогічного циклу.

Матеріали дослідження можуть бути використані педагогами вищих навчальних закладів у процесі викладання дисциплін педагогічного циклу, у системі післядипломної педагогічної освіти.

Результати дослідження **впроваджено** в навчальний процес Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (акт про впровадження № 2138(0155)33 від 09.06.2015), Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського (акт про впровадження № 252/699 від 22 жовтня 2013 року), Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (акт про впровадження № 03-29/02/1885 від 10.06.2015), Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (акт про впровадження № 135-н від 8.06.2015), Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (акт про впровадження № 10 від 21 травня 2015 року).

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дослідження доповідалися автором та обговорювалися на науково-практичних конференціях різного рівня: *міжнародних* – «Сучасні тенденції розвитку технологічної та професійної освіти в Україні у контексті європейської інтеграції» (Умань, 2010), «Nauczanie i uczenie sie w dziataniu / pod redakcja naukowa Malgorzati Jaqodzinskiej» (Польща, Плоцьк, 2011), «Технологічний підхід у підготовці майбутніх учителів» (Умань, 2011), «Сучасні тенденції використання дидактичних ідей Яна Амоса Коменського» (Умань, 2012), онлайн Інтернет-конференції «Дидактика Яна Амоса Коменського: від минулого до сьогодення» (Умань, 2013), «Інновації у вищій школі: проблеми та перспективи в освіті та науці» (Кременець, 2013 р.), онлайн Інтернет – конференції «Дидактика Яна Амоса Коменського як універсальне мистецтво надання та здобуття освіти» (Умань, 2014), онлайн Інтернет – конференції «Сучасні тенденції використання дидактичних ідей Яна Амоса Коменського» (Умань, 2014), онлайн Інтернет – конференції «Педагогічна майстерність: методологія, теорія, технології» (Черкаси, 2014), онлайн Інтернет – конференції «Дидактика початкової школи: реалізація

компетентнісного та технологічного підходів» (Миколаїв, 2015); *всеукраїнських* – «Методологія і методика інтерактивного навчання у середній та вищій школі» (Умань, 2012), «Василь Сухомлинський і школа XXI століття: традиція й інноваційність» (Умань, 2012), «Сучасні наукові дослідження у галузі професійної педагогічної освіти» (Умань, 2012), «Сучасні технології розвитку професійної майстерності майбутніх учителів» (Умань, 2013), «Формування навчально-виховного середовища з метою розвитку здібностей і обдарувань дітей» (Умань, 2014), «Формування компетентного фахівця в умовах освітнього середовища вищого навчального закладу» (Умань, 2013), «Особливості застосування сучасних технологій навчання у ВНЗ» (Умань, 2014); *міжвузівській* науково-методичній конференції: «Гуманне виховання як формуюча складова сучасного змісту освіти» (Умань, 2012); *міжвузівському* науково-методичному семінару: «Робота куратора академічної групи: проблеми і перспективи» (Умань, 2014); *регіональних* – «Формування навчально-виховного середовища з метою розвитку здібностей і обдарувань дітей» (Умань, 2011), «Сучасні дидактичні системи у вищих навчальних закладах» (Умань, 2012); на засіданнях кафедри виховних технологій та педагогічної творчості Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Публікації. Основний зміст і результати дослідження висвітлено у 17 одноосібних публікаціях автора, з яких 8 відображають основні наукові результати дисертації (з них – 1 у зарубіжному періодичному виданні), 7 – апробаційного характеру, 2 – додатково відображають наукові результати дослідження.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, висновків, списку використаних джерел (335 найменувань), 13 додатків на 63 сторінках. Загальний обсяг роботи становить 301 сторінку друкованого тексту, з них 204 сторінки основного тексту. Робота містить 7 рисунків (з них – 3 діаграми), 18 таблиць.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ПІЗНАВАЛЬНО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ

1.1. Компетентнісний підхід – провідний методологічний підхід професійної підготовки майбутніх учителів

Спрямованість традиційної професійної освіти на засвоєння студентами системи знань вже не відповідає соціальному замовленню. Сучасне суспільство потребує самостійних, ініціативних і відповідальних членів, здатних ефективно взаємодіяти, вирішуючи соціальні, виробничі й економічні завдання, самостійно підвищувати продуктивну діяльність, розвивати особистісні якості і творчі здібності, здобувати нові знання.

Вивчення досвіду освітніх систем багатьох розвинених країн світу (США, Австрія, Велика Британія, Канада, Нова Зеландія, Німеччина, Франція, деякі країни Східної Європи: Угорщина, Румунія, Молдова, Литва, Латвія та ін.), який здійснювали вітчизняні і зарубіжні вчені (Б. Ананьєв [9], В. Давидов [9], В. Краєвський [140], І. Лернер [158], В. Лозова [162], М. Михайліченко [179], О. Олексюк [179], Є. Рогов [249], М. Скаткін [249], В. Сластьонін [250], Г. Халаж [282], Л. Хоружа [282], В. Хутмаєр [321], А. Хуторський [283], В. Шувалов [284], А. Щербань [285]), засвідчує, що одним із шляхів оновлення змісту освіти й навчальних технологій, узгодження їх із сучасними потребами, інтеграції до європейського та світового освітнього простору є компетентнісний підхід та створення ефективних механізмів його запровадження.

Вчені (Б. Ананьєв [9], В. Давидов [9], В. Краєвський [140], І. Лернер [158], В. Лозова [162], М. Михайліченко [179], О. Олексюк [179], Є. Рогов [249], М. Скаткін [249], В. Сластьонін [250], Г. Халаж [282], Л. Хоружа [282], В. Хутмаєр [321], А. Хуторський [283], В. Шувалов [284], А. Щербань [285]) переконливо доводять, що набуття молоддю знань, умінь і навичок, спрямоване на вдосконалення їхньої компетентності, сприяє